

XITATIMENDE XA VUHANGALASAMAHUNGU - NAWU WA VULAWURI BYA XIBALO

12 Hukuri 2019

1. Ndza swi tiva leswaku xikombelo xa SARS ekhoto lexi fambelanaka ka samanisi leri humesiweke hi Musirheleri wa Vaaki leri ndzi sindzisaka ku humesela ehandle vuxokoxoko bya muhakelaxibalo ri tumbuluxile nkumbetelo eka vuhangalasi bya mahungu na social media. Njhekanjhekisano wo hanya i tshaku ra xidemokirasi xa kahle naswona nkoka wa njhekanjhekisano wa engeteleka loko wu seketeriwa hi timhaka ta ntiyiso.

2. Xikombelo lexi i mfanelo ya muhakelaxibalo ya xihundla, leyi fambisanaka na mfanelo ya xihundla eka vuxokoxoko hinkwabyo - bya munhu hi yexe na bya swa timali - lebyi khomiweke hi vulawuri bya xibalo. Muhakelaxibalo un'wana na un'wana eAfrika-Dzonga u na ntsakelo wo kongoma lowu nyikiweke eka mhaka leyi hi lavaka nhlamuselo eka yona, naswona ku hava loyi a nga ri ki na mhaka mayelana na mhaka leyi.

3. U nga vutisa leswaku hikokwalaho ka yini nhlango, kumbe munhu a nga amukeli ku kumiwa ka nhlamuselo yaleyo eka mhaka leyi nga emilon'wini ya vanhu no va na nkoka lowukulu.

4. Nawu vumbiwa eka mfikelelo wa vanhu eka vuxokoxoko lebyi khomiweke hi mfumo byi fanele byi ringanisiwa ehenhla ka milawu yin'wana ya vumbiwa, ku fana na xihundla, na timhaka tin'wana, ku fana no tluriwa ka nxungeto wo vavisa eka vanhu lava nga enawini kumbe ntsakelo wa xihundla. Ntsakelo wa mfanelo wa muhakelaxibalo eka xihundla, lowu fambisanaka na mfanelo ya xihundla xa vuxokoxoko bya munhu hi yexe lebyi khomiweke hi vulawuri bya xibalo, wu tekiwa hi ku angarhela tanihi ku tlula mfanelo eka vuxokoxoko kwalaho no lulamisa milawu ya xihundla leyi sirhelelaka xihundla. Kwalaho xiyenge 35 xa Nawu wa Ntlakuso wa Mfikelelo wa Vuxokoxoko, 2000, xi nyika nsirhelelo lowu bohaka eka tirhekhodo tin'wana ta SARS ku suka eka swikombelo swa vandla ra vunharhu.

5. Mpaluxo wa vuxokoxoko bya xibalo wu na switandzhaku eka bindzu ro tiya ra vulawuri byin'wana na byin'wana – ku tirhisiwa ka sindziso wa nawu wa xibalo na xinawana. Nhlengeleto wa swibalo wu na nkoka swinene eka mfumo wun'wana na wun'wana lowu nyikiwaka mali hi swibalo naswona vutihlamuleri bya masungulo bya vulawuri bya xibalo i ku hlengeleta ntsengo lowu faneleke lowu kolotiwaka mfumo hi hakelo leyi kotekaka eka vanhu. Ntsakelo wa vahakelaxibalo ku landzelerisa nawu swi ya hi ntshembho lowu vaakitiko va nga na wona na mabindzu ya vulawuri bya xibalo lebyi ku vulawuriwaka hi byona na ntshembho wa vona leswaku vuxokoxoko bya vona bya munhu hi yexe byi nge paluxiwi hi ntlovelo. Vahakelaxibalo va fanele va tiyisisa ku langutela ka vona ka leswaku vulawuri bya xibalo lebyi lawulaka milawu ya xibalo byi endla tano hi ndlela yo fana no kala mboyamelatlhelorin'we leswaku vahakelaxibalo va khomiwa ku ringana no fana. Eku ringaniseni ka mitsakelo ya vanhu, leswi nga nga va ka ku phikizana, vaendli va milawu va kongomisile eka leswaku xihundla xa vahakelaxibalo xi va ntsakelo lowu tlulaka hinkwayo, handlekalolo swi vuriwile hi nawu.

6. Khomixinara wa SARS na vatirhi hinkwavo va xibalo va bohiwa hi nawu ku khoma xihundla xa vuxokoxoko bya vahakelaxibalo, handle ka le ka swiyimo swo karhi swa xinawu. Swiyimo swo karhi swa xinawu a swi tirhi eka Musirheleri wa Vaaki.

7. Swipimelo swa xihundla

7.1 Hi ku ya hi Nawu wa Vulawuri bya Xibalo, 20111, (TAA) "vuxokoxoko bya muhakelaxibalo" byi landzela swipimelo swa xihundla leswi nga kona eka Kavanyisa 6 (swiyenge 67 ku fikela eka 74) swa TAA.

7.2 Nawu wa ntolovelo hi leswaku vatirhi hinkwavo va SARS va fanele va hlayisa xihundla xa "vuxokoxoko bya muhakelaxibalo" Xiyenge 69(1) xa TAA xi vula leswaku:

Munhu loyi a nga mutirhi wa sweswi kumbe wa khale wa SARS u fanele a hlayisa xihundla xa vuxokoxoko bya muhakelaxibalo naswona u fanele a nga paluxi vuxokoxoko bya muhakelaxibalo eka munhu loyi a nga ri ki mutirhi wa SARS.

7.3 Hambiswiritano, ku na swipimelo swo karhi leswi pfumeleleka "vuxokoxoko bya muhakelaxibalo" byi paluxiwa eka munhu loyi a nga ri ki mutirhi wa SARS. Swiyimo leswi swi nga khatanyiwa hi mikhetekanyo ya ntlhanu:

- Mutirhi wa SARS a nga boxa vuxokoxoko bya muhakelaxibalo ku kota ku lawula Nawu wa Xibalo.
- Hikuyahi xileriso xa khoto.
- Loko muhakelaxibalo a nyika mpfumelelo wo tsariwa.
- Loko Nawu wun'wana wu tlula swipimelo swa xihundla swa TAA - hikuyahi xiyenge 69(2)(b) xa TAA.
- Eka vanhu van'wana na tienthithi leti boxiweke eka TAA - hikuyahi xiyenge 70 xa TAA.

7.4 Milawu leyi landzelaka yi na swipimelo leswi tlulaka swipimelo swa xihundla swa xibalo:

- Xiyenge 9 xa Nawu wa Ngungumeriso wa Swidzidziharisi na Swidzidziharisi, 1992
- Xiyenge 37 xa Nawu wa Senthara ya Vunhlori bya swa Timali, 2001 na
- Xiyenge 71 xa Nawu wa Nsivelo wa Vugevenga bya Mitlawu, 1998.

Nawu wa Musirheleri wa Vaaki, 1994, a wu na xipimelo lexi tlulaka swipimelo swa xihundla swa TAA.

7.5 Xiyenge 70 xi longoloxa tienthithi tin'wana leti SARS yi nga ti nyikaka vuxokoxoko kambe xiyengetsongo 70(5) xi vula leswaku mpaluxo wolowo wu nga endliwa ntsena eka mpimo lowu faneleke, no ringanela ku tirha ntirho wa xinawu. Mpaluxo wo ya emahlweni wa vuxokoxoko bya muhakelaxibalo hi tienthithi leti SARS yi ti paluxelaka ehansi ka xipimelo wu lawuriwa hi vurhonwana.

Musirheleri wa Vaaki a hi munhu loyi a longoloxiweke eka xiyenge 70 xa TAA.

7.6 Hambi eka xiyimo lexi mavandla lawa ya pfumeleriweke hi nawu, SARS yi fanele ku andlala miehleketo ya yona eka xikongomelo lexi vuxokoxoko byi komberiwaka eka xona, leswi byi nga ta tirhisiwa xiswona na leswi byi nga ta sirhelerisiwa xiswona.

7.7 Moya wa lowu wa nkatsakanyo wa TAA hi leswaku TAA a yi pfumeleli SARS ku nyika "vuxokoxoko bya muhakelaxibalo" eka Musirheleri wa Vaaki.

7.8 Ku tshoviwa ka swipimelo swa xihundla swa TAA swi fikelerisa eka nandzu wa vugevenga hikuyahi xiyenge 236 xa TAA.

7.9 Hi ku ringana, munhu loyi, handle ka xivangelo a alaka kumbe ku tsandzeka ku landzelerisa xikombelo xa vuxokoxoko hi Musirheleri wa Vaaki u voniwa nandzu wa vugevenga ehansi ka xiyenge 11(3) xa Nawu wa Musirheleri wa Vaaki, 1994.

8. Eku ringeteni ko papalata ntengiso, hi 2018/19 vatirhi va ka SARS na hofisi ya Musirheleri wa Vaaku va burisanile na magqweta hi nhlanganelo. Xitsundzuxo lexi nyikiweke SARS na Musirheleri wa Vaaki, eka miehleketo ya mina, xi tiyisisa leswaku SARS yi nge boheki ku nyika vuxokoxoko bya muhakelaxibalo eka Musirheleri wa Vaaki. Eku sunguleni ka lembe, ndzi humesile nseketelo wa mina eka hofisi ya Musirheleri wa Vaaki. Eka swiyimo swin'wana swo tala, mina na vatirhi va mina hi tirhile hi ku tinyiketela ku tsavula vuxokoxoko endzhaku ka loko byi komberiwile hi hofisi ya yena, naswona ndzi ta ya emahlweni ndzi endla tano. Ndzi tlhele ndzi humesela ku navela ka mina leswaku hi fanele hi endla ntila wa mbhurisano wu tshama wu pfulekile, laha hi nga ta kanela timhaka ta nkaneto leti nga va ka kona, hi ndlela yo pfuleka, yo tshembheka no kongoma.

9. Samanisi ri humesiwile eka mina naswona ri ndzi hlamarisile, tanihileswi a ndzi tshembha leswaku vunene lebyi humesiweke byi ta encenyetiwa eka ntsakelo wa mfumo lowunene na ntirho wa vumbiwa exikarhi ka mihlangano ya mfumo ku tirhisana kun'we, ku seketelana no hlonipha mitirho ya yona na mitirho ya xinawu.

10. Ku teka mhaka leyi yisiwa eka nkumisiso wa khoto a hi nhlawulo wa mina wo sungula. A swi ta va swi fanerile leswaku SARS na Musirheleri wa Vaaki va ololoxa mhaka leyi handle ko ya ekhoto. Hambiswiritano, ku na mhaka ya nkoka ya xihundla xa vuxokoxoko bya xibalo lebyi nga kona, lebyi ndzi bohekeka ku byi khoma ku vuyerisa vahakelaxibalo hinwawo. Milawu a yi pimeriwangi eka vahakelaxibalo lava tshahiweke eka tidokhumente ta le khoto. Milawu yi khumbha muhakelaxibalo un'wana na un'wana na matirhelo yo hetiseka ya SARS. Loko ku ve eka goza rin'wana na rin'wana laha mpfumelelo wa muhakelaxibalo wu nga kumiwa ku humesa vuxokoxoko bya vona, kwalaho SARS yi ta hlonipha mpfumelelo wolowo. Hi ndlela yo ringana, loko khoto yo lerisa leswaku SARS yi fanele ku humesa vuxokoxoko bya muhakelaxibalo kwalaho ndzi ta landzelela hi vurhonwana xileriso xexo.

11. Ndzi vona nhlamuselo eka mhaka leyi tanihi hi ya nkoka eka xidemokirasi eAfrika-Dzonga na tanihi xitina xo aka ku ya emahlweni eku hetisiseni ka ku tinyiketela eku akeni hi vuntshwa ka ntshembho wa vanhu na vutitshembhi eka SARS. Swi hi le ka moya lowu laha xikombelo xa SARS xi nga endlia ekhoto.

12. Hi enerisiwile hi mbuyelo xiboho xa khoto namuntlha lexi tiyisiseke leswaku mavandla va burisanile hi nhlanganelo na khoto eka mhaka ya nkoka loko hi le tlhelo va hlayisa timfanelo ta xinawu.